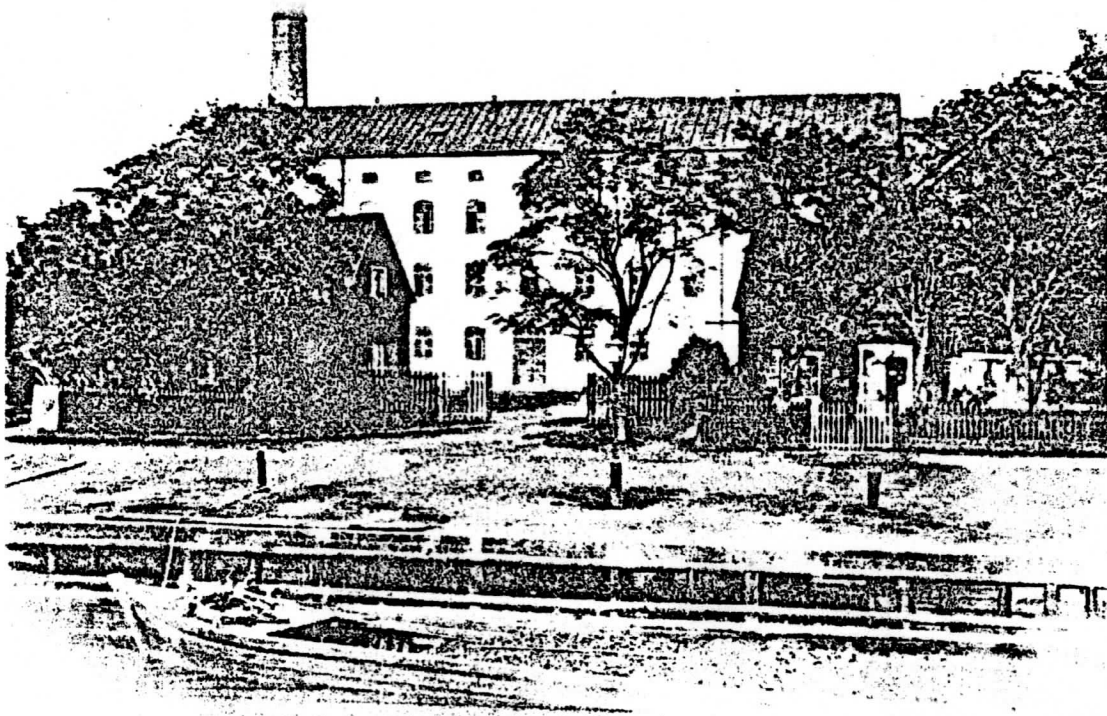

Uppsala Ångkvarn år 1874

UPPSALA ÅNGKVARN

1864 - 1977

EN BYGGNADSHISTORISK ÖVERSIKT

Uppsala Universitet
Etnologiska Institutionen

ht 1977

Bo Sundberg
Jean-Paul Darphin

Några drag ur industriutvecklingen i Uppsala

Uppsala har varit en central avsättningsort för den uppländska spannmålsskörden. År 1280 omtalas första gången kvarn i Uppsala, förmodligen en föregångare till akademikvarnen vid Fyrisån i stadens centrum. Akademikvarnen bör ha haft en ovanligt central roll just i Uppsala, då universitetets ekonomi länge var baserad främst på inkomsterna från akademiemmanen, professorernas löner utgick i spannmål etc. Den har tidvis arrenderats av det bolag som här skall undersökas, Uppsala Ångqvarn, i varje fall under åren 1898-1908. Sista året "Vattkvarn" var i tjänst 1939, drevs den av AB Uppsala Valskvarn.

Kring 1850 börjar Uppsala utvecklas i hastig takt och befolkningen ökar från 7000 till 23000 år 1900. Järnvägen är färdig 1866. Kyrko- och lärdomsstaden blir så småningom även industristad, vilket kommer att starkt prägla stadsbilden. Som järnvägsort blir Uppsala betydande främst som huvudstation på Norra stambanan och som utgångsort för Ostkustbanan.

Staden är också tillgänglig för sjöfart och tunga och skrymmande varor som spannmål och kol går i stor utsträckning sjövägen. Statistik från åren 1928 och 1938 visar hur tillförseln till Uppsala kraftigt överstiger utskeppningen. Skillnaden beror säkert till stor del på införsel av kol.

Anlöpande fartyg 1928: 1225

" " 1938: 1178

1928:	Inrikes,	lossade varor	59 132	ton
		lastade "	14 218	"
	Utrikes,	lossade "	1613	"
		lastade "	528	"
1938	Inrikes,	losaade "	70 087	"
		lastade "	22 192	"
	Utrikes,	lossade "	984	"
		lastade "	693	"

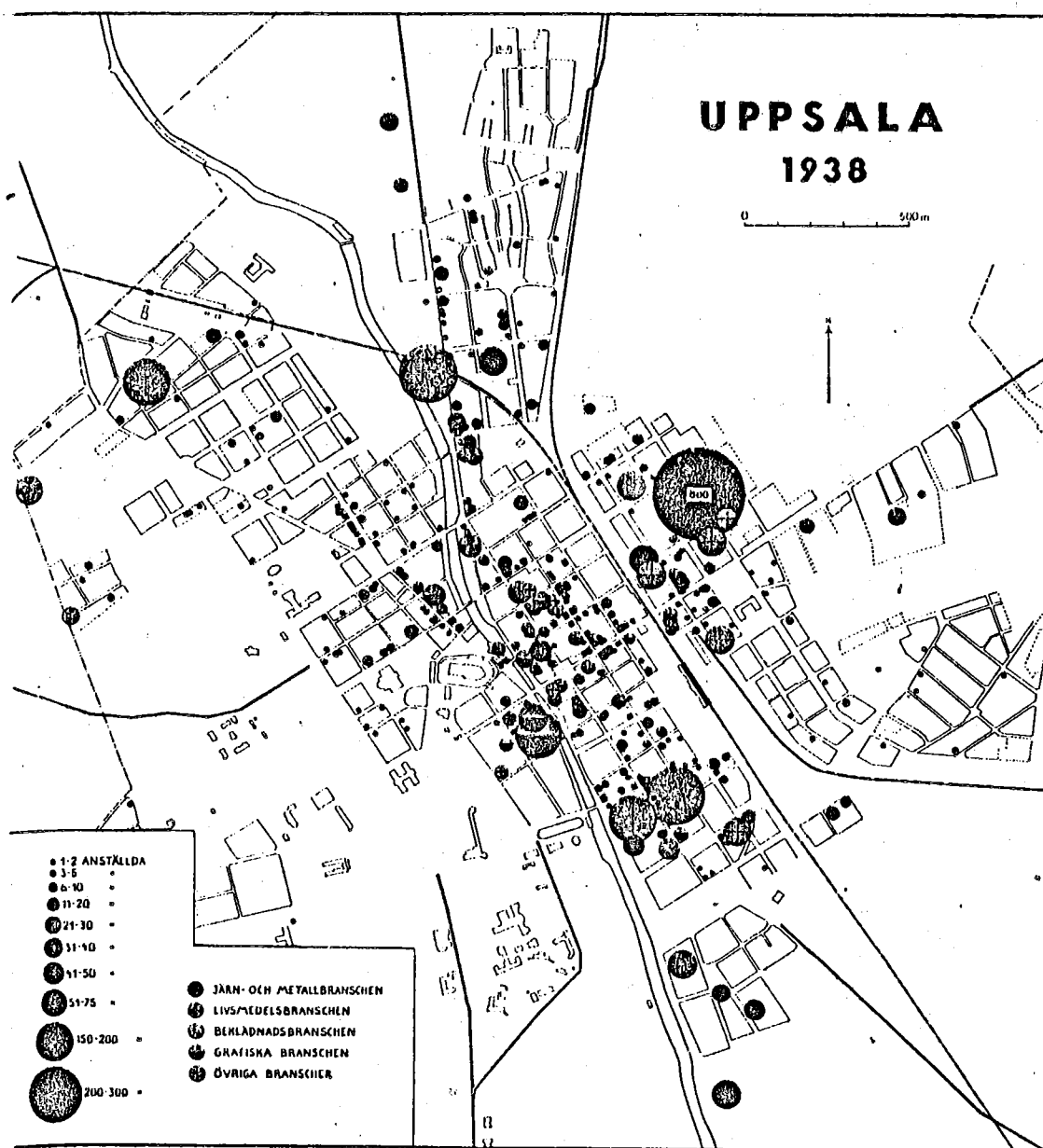

Fig. 8. Karta över hantverk och industri i Uppsala 1938.

En undersökning av industri- och hantverkslokaliseringen i Uppsala år 1938 - se karta - visar bl.a. följande:

Staden har tre utpräglade industriområden.

1. Östra stadsdelarna kring Vaksala torg:

de båda största företagen inom metallindustrin, Nymans verkstäder och Josef Erikssons cykelfabrik, stadens mejeri samt Uppsala Valskvarn, en industrikvarn som var Uppsala Ångqvarns största konkurrent i branschen och som lades ned 1957.

2. Norra delen av Svartbäcksgatan och kring Fabriksgatan. Ett mindre industriområde med Hästens skofabrik samt reparations- och smidesverkstäder. Här låg också, till försäljningen 1907, Uppsala Ångqvarns spritfabrik.

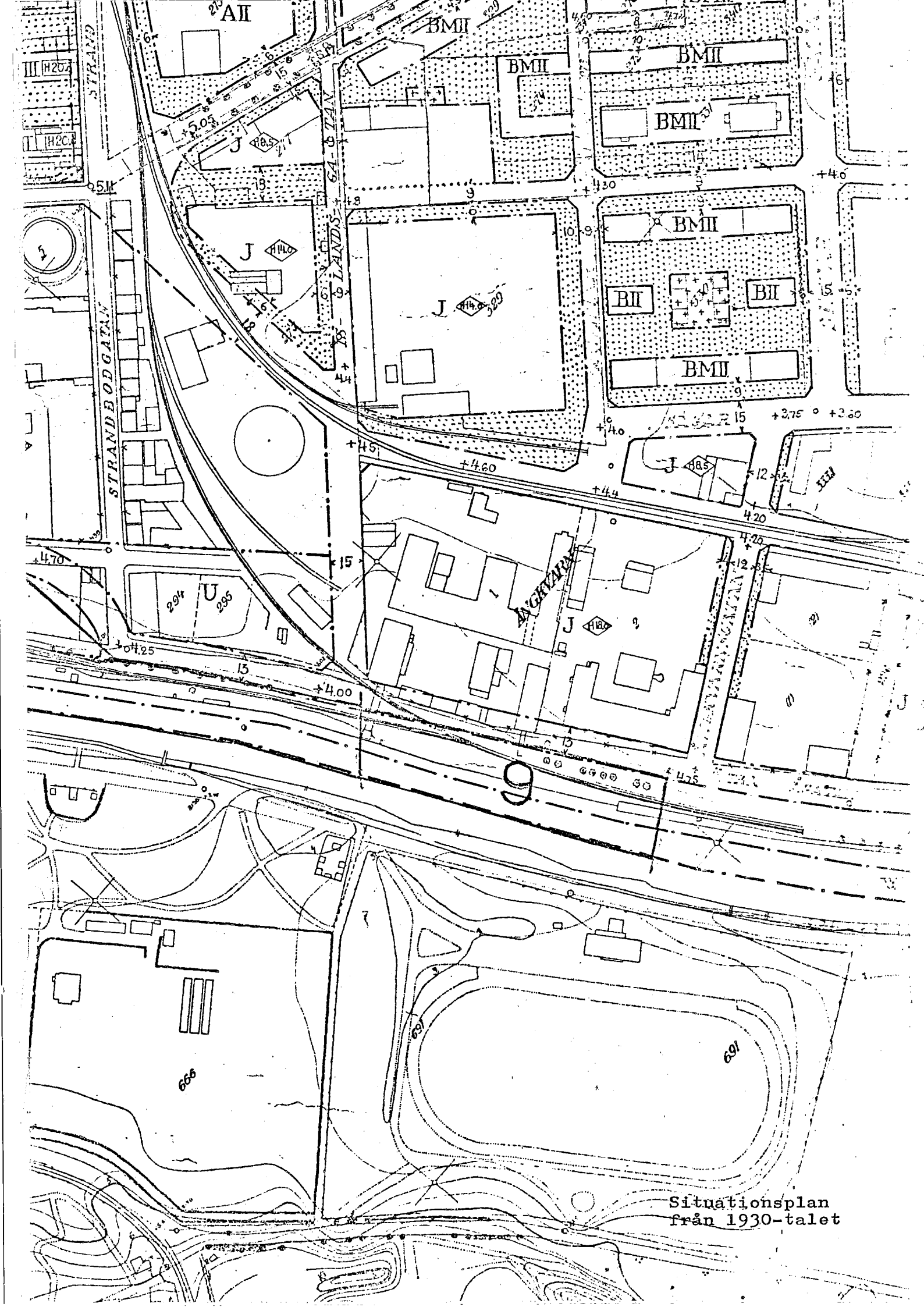
3. Kungsängen, stadens mest utpräglade industriområde: beklädnadsfirmor, Henrik Gahns tekniska fabrik, några mekaniska verkstäder, stadens industriella verk (gasverk, elverk) samt Uppsala Ångqvarn.

Alla tre områdena har utkantskaraktär.

Industrierna har varit platskrävande och mindre beroende av direkt kontakt med kunder. Kvarnindustrin och gasverket hör till de mer transportkrävande industrierna. Uppsala Ångqvarn importerade mellan 1920 och 1950 vete från USA och Sovjetunionen.

44,1 % av befolkningen var år 1940 sysselsatt inom industrin (i Stockholm 39,5 %). Uppsalaindustrin i stort kännetecknas av högspecialiserade tillverkningar.

Av de tre områdena är det Kungsängen som vuxit under de senaste årtiondena, då yttre Kungsängen med tidigare i stort sett outnyttjad tomtmark, Det har blivit ett renddlat industriområde med tillverkningsindustri jämte lager, bilfärmor m.m., till skillnad från de tre ovan nämnda, där industri-

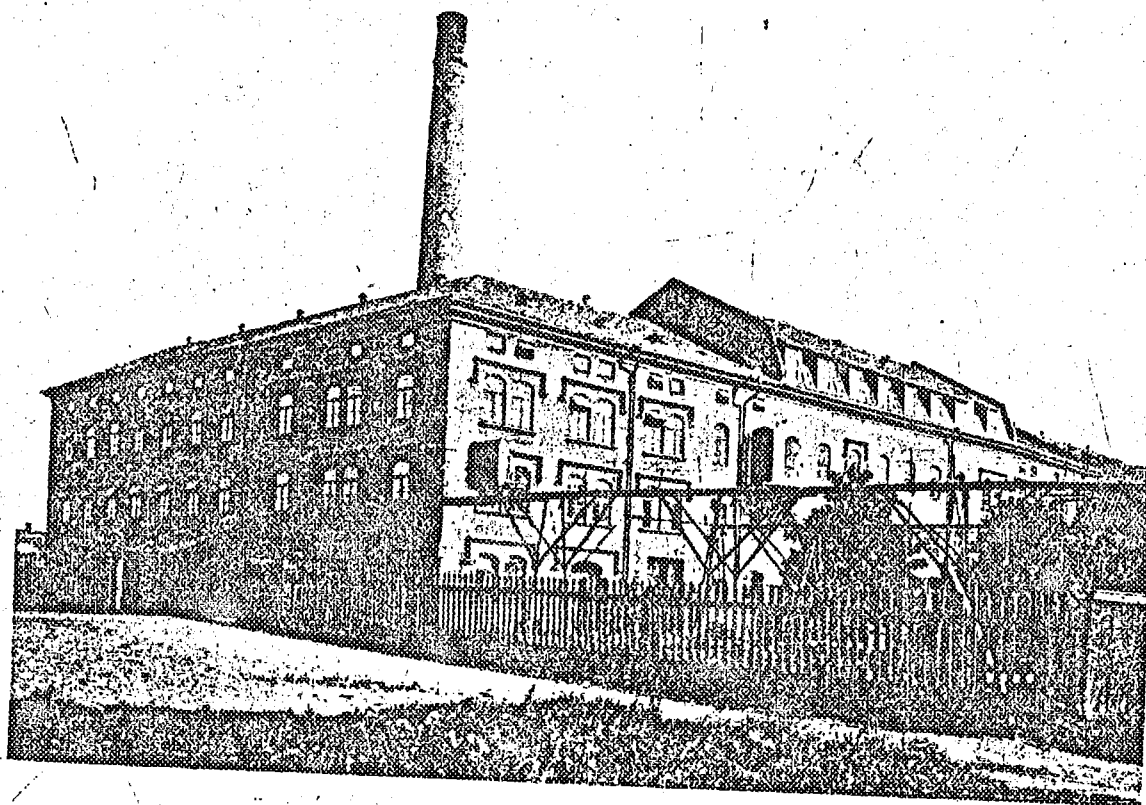

Situationsplan
från 1930-talet

erna delvis låg omgivna av bostadsbebyggelse.

Det präglas av tyngre, transportkrävande industri som kan dra nytta av läget mellan hamn (minskande betydelse) och järnväg och som fortfarande har vissa outnyttjade tomtarealer i ryggen.

Det kan påpekas att vissa bestämmelser utöver de vanliga reglerar områdets utbyggnad. Stadens profil, sedd utifrån slätten, får inte ändras. Högsta tillåtna byggnadshöjd är därför 36 meter.

Upsala Angquarn 1924

Uppsala Ångqvarn

Den äldsta kvarnen (nu borta) byggdes 1864 på ett i övrigt tomt område utanför Kungsängstull. Schumburgs karta från 1882 upptar endast kvarnen samt söder därom Vårby brädgård. Placeringen har avgjorts av läget vid hamnen, då rörelsen krävde tunga transporter av både råvara och kvarnprodukter. Redan 1877 drogs också ett järnvägsspår till kvarnen. Om ägare och verksamhet 1864-74 har inga uppgifter påträffats.

Kvarnen, "Eldkvarn" köptes i början av 1874 av grosshandlaren H W Söderman, som i samband med bildandet av Uppsala Ångqvarns AB 23/3 1874 överlät den till bolaget, vars syfte var att idka kvarnrörelse samt tillverka och förädla sprit. Under följande år köpte bolaget efter hand ytterligare tomtmark runt kvarnen.

Kontoret låg i Södermanska huset i hörnet Vaksalagatan-Dragarbrunnsgatan. Bolaget hade också fram till 1907 bränneriet i Svartbäcken, kv. Edda, samt en mjölbod för minutförsäljning vid Dragarbrunnsgatan.

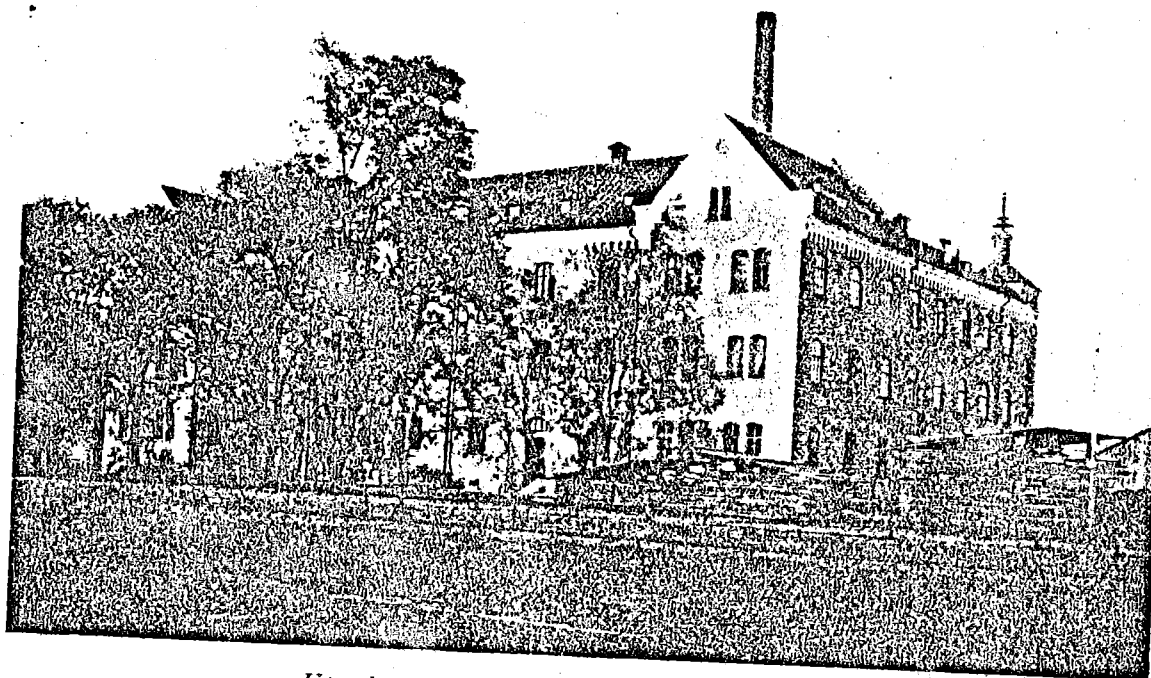
Spannmål köptes från Uppsala län och angränsande län. Som avsättningsområde anges samma jämte Stockholm, Dalarna och Norrland. 1874 begärde bolaget kanslipålysning om att man önskade köpa spannmål, d.v.s. en länskungörelse utfärdades för uppläsning från predikstolarna i området. Kvarnen, från början endast avsedd för förmalning av tullmald, skulle nu förvandlas till en industrikvarn med grynverk.

Under 1870-talet byggdes magasin av tegel, spannmålsmagasin med silos och mjölmagasin. Lagervolymen ökade från 1000 till 18000 säckar.

Den tekniska förvandlingen av kvarnen skall här ej följas i detalj, men några viktigare milstolpar bör anges. Under åren 1883 till 1891 ersattes de gamla kvarnstenarna av valsverk. 1876 installerades nya ångpannor, vattenledning samt en telegrafledning mellan kontoret och kvarnen, 1878 stensattes gårdarna, 1880 tillkom telefonledning kontoret-kvarnen, 1892 elektrisk belysning. Åren 1892-93 blev kvarnbyggnaden rappad, avfärgad och streckdragen och ny skorsten byggdes. 1899-1900 anlades vid kajen hiss och luftbana för kol och spannmål. 1900 blev kvarnens hela norra flygel förstörd av eld, men den återuppbyggdes det följande året.

Spritfabriken låg som nämnts i Svartbäcken. Också där skedde teknisk förnyelse och tillbyggnader, särskilt en ombyggnad 1882-83. 1885 inrättades här en pressjästfabrik. Jästen kom att bli en av bolagets stora artiklar. Men 1898 beslöt bolagsstämman att bygga en ny jäst- och spritfabrik i Kungsängen, på den tomt just söder om kvarnen som man redan ägde. Den stod färdig 1902 för produktion av jäst med sprit som biprodukt. När de nya lagarna för sprithantering tillkom såldes destillationsrätten år 1928 till Vin- och Spritcentralen. Jästfabriken, med nästan oförändrat yttre, är den nuvarande mixfabriken.

På området mellan kvarnen och ån har också funnits två mindre bostadshus av trä, kvarnmästare- och förvaltarbostäderna, vilka revs 1938, samt ett stall inne på kvarngården. På området öster om kvarnkvarteret, en del av

Upsala Angquarns Aktiebolags Jästfabrik

Uppsala Hovstalläng, som bolaget först fick nyttjanderätt till och 1911 kunde köpa, uppfördes arbetarbostäder, 1902 ett hus, 1903 två hus, 1907 tre hus samt uthus, 1917 ett hus, samt-liga med sex lägenheter på ett rum och kök. 1923 tillkom ett bostadshus för förmän med fyra stycken tvårumslägenheter. Av dessa bostadshus finns nu två i behåll. De ägs av Uppsala kommun.

1924 ägde bolaget följande fastigheter:

I Uppsala:

Kv. Ångkvarn, tomterna 1 och 2.

" Agnar , tomt 1.

" Sleipner, " 8.

" Inge, hela kvarteret.

" Seming, tomterna 1 och 2.

Två strandbodar.

Utom Uppsala:

21 41/125 kappland under nr 288 i Sandvreten i Enköping.

Ett magasin vid hamnen i Enköping.

Ett spannmålsmagasin vid Grillby järnvägsstation.

" " " Örsundsbro " .

2/1000 mantal Bålsta nr 1 vid Bålsta " .

Hasslaröd nr 2³⁸ i Kristianstads län.

Taxeringsvärdet var 1 509 700 kr, brandförsäkringsbeloppet 2 942 634 kr.

Efter ombyggnader, förnyelse av maskinparken och 1916 övergång från ång- till eldrift var kvarnens kapacitet år 1923 etthundra ton råvara per dygn.

Ny kvarn, den nuvarande uppfördes 1939 norr om jästfabriken. Den gamla kvarnen, som i samband härmed byggts om till mjölblanderi, brann 1940. På des plats finns nu spannmåls-silos och mjölmagasin.

I-8: arbetarbostäder

9: arbetarbostäder, laboratorium, lunchrum

I0: verkstad

II: förvaltarbostäder

I2: kvarmästarehuset

I3: maskin huset

I4: stall

I5: silo

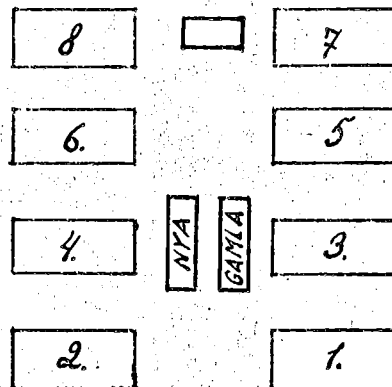
I6: magasin

I7: ---"---

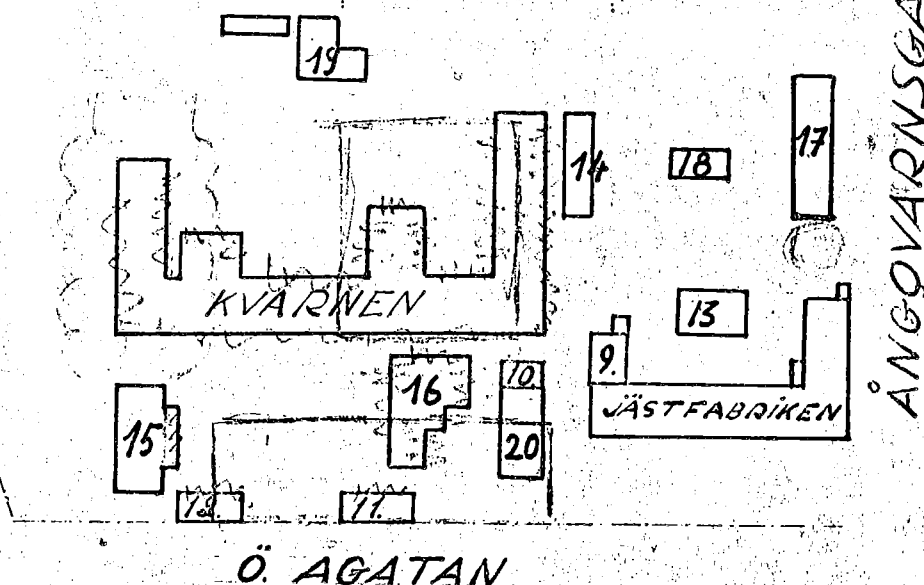
I8: förråd

I9: mekanisk verkstad

20: magasin

ISLANDSGATAN

Ett värderingsinstrument för brandförsäkringsvärden år 1959 upptar följande byggnader. Det kan påpekas att den exakta byggnadsåret kan skifta i olika handlingar.

1. Kvarnbyggnad från	1938	byggnadsvol. 22320 m ³
2. Mjölsilo	1942	24900
3. Äldre silo	1912	7240
4. Elevatorbyggnad, transportgång	1912	280
5. Smidesverkstad	1900	780
6. Snickarverkstad	1955	1540
7. Silo o renseri	1915-48	19000
8. F.d. jästfabriken, tillägg f kontor och matrum	1901	22180
9. Panncentral o skorsten (35 m)	1901	1480
10. Oljeupplag	1915	500
11. Magasin	1955	8200
12. Nya garaget		

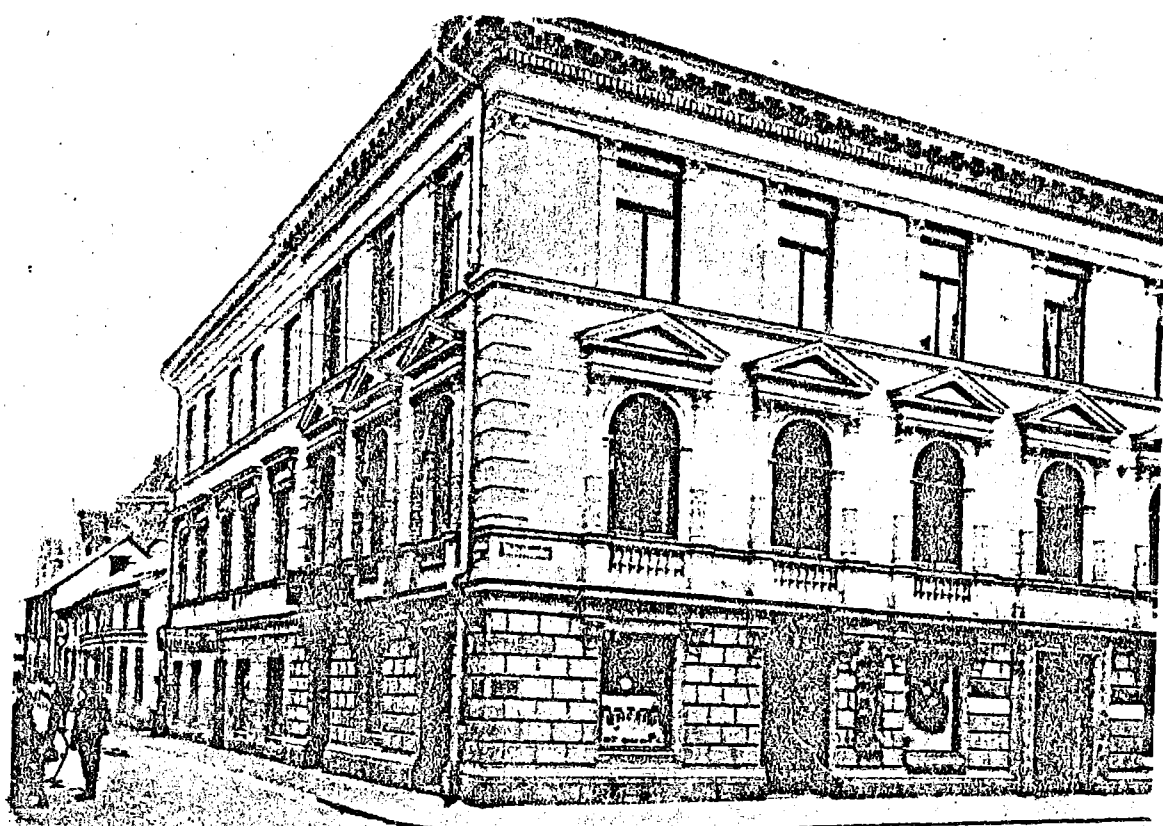
Det samlade nybyggnadsvärdet uppges till kr 8 907 000, brandförsäkringsvärdet till 7 457 000 kr, samt värdet av grundförstärkningen till kr 1 450 000. Byggnaderna vilar på en pålad grundförstärkning.

1960 sammanbyggdes kvarnen och gamla jästfabriken genom en kontorbyggnad, varvid man lämnade kontoret vid Vaksalagatan.

De senaste nybyggena är silos 1964 och 1973.

Den sammanlagda lagerkapaciteten är nu 30 000 ton. 1971 och 1972 tillkom lagerhallar för färdigvaror på 2700 m².

För att försäkra sig om tomtmark för ytterligare expansion har bolaget gjort ett byte med staden. I utbyte mot kvarteret där arbetarbostäderna låg har man fått mark som gränsar till kvarnområdet i Islandsparken och kvarteret Vetet. En flyttning av Industrigatan kan komma i fråga för att vinna ett sammanhängande område.

Södermanska huset

Bolagets kontor år 1924, Södermanska huset låg i hörnet av Vaksala och Dragarbrunnsgatorna. 1960 flyttade man till nya lokaler

Fram till 1956 kan Uppsala Ångqvarn betraktas som ett familjeföretag, i familjens Södermans ägo i tre generationer. Inledningsskedet var dock fyllt av stridigheter. Bolaget hade två direktörer och två kontor, i Uppsala och i Stockholm, och mellan dessa utbröt maktkamp. H W Söderman avlägsnades 1877 från ledningen och man valde tre direktörer, också en för bränneriet i Uppsala. 1882 fick dock Söderman gehör för sina önsknings- och Stockholmskontoret drogs in. Samma år blev han på nytt direktör.

1956 köptes bolaget av Axel Wenner-Gren, som systematiskt köpte upp kvarnar under en svaghetsperiod i branschen och sedan genomförde rationaliseringar och koncentrationer. 1961 köptes det av Kungsörnen AB som då till hälften ägdes av Svenska lantmännens riksförbund. Detta äger nu helt Kungsörnen som dotterbolag.

Silosmagasinet

från 1901 är ännu i bruk som renseri och silo. Vid dess norra sida tas spannmålen emot vid landtransport. Byggnad av rött tegel med plåttak. Luftbanan för transport från fartyg vid kajen är förnyad.

Av bakomliggande siloskomplex med friliggande silos är de från 1945, 1950 och 1965 färgsatta från estetiska synpunkter av särskilt anlitad expert i olika gula och gulbruna toner. Silon från 1972 är ännu omålad av kostnadsskäl.

Jästfabriken från 1902

Byggt av rött tegel under tak av plåt.

Inberäknat källarvåningen fyra våningar.

Genom huvudingången: spannmålsmottagningen.

Mälteriet i källarvåningen.

I bottenvåningen åt södra sidan maskinrummet, därpå separatorrummet, pressrummet samt i hörnrummet pakatering och expedition.

I södra flygeln snickarverkstaden, åt norr apparatrummet för vörtdestillering.

En trappa upp åt söder tre stora rum med maskapparater. Laboratorierna för kvarn och jästfabrik.

Två trappor upp till största delen magasin för lagring av spannmål, malt krossar och i hörnrummet i södra flygeln rensapparater.

I norra flygeln: i bottenvåningen kontor, i de övriga bostäder.

Maskinhuset med skorsten

Byggt 1876. Panncentral med tre ångpannor.

Tegelbyggnad med 35 meter hög skorsten.

Maskinhuset var från början kvarnens kraftcentral. Efter kvarnens elektrifiering 1916 användes fortfarande ånga för jästframställningen.

När denna upphörde 1955 byggdes anläggningen om till värmecentral och användes till 1970 då den revs sedan industrianläggningen avslutits till fjärrvärme.

Källor och litteratur

Intervju

Intendent Sture Högman, Uppsala Ångqvarn

Arkiv

Uppsala Ångqvarns arkiv

" " ritningsarkiv

Litteratur

Kant, Walter: Uppsala Ångqvarns Aktiebolag 1874 23/3 1924
Några minnesanteckningar efter styrelsens
uppdrag sammanställda.
Uppsala 1924

Ekstedt, I & Löfberg, S & Rudberg, S:
Stadsgeografiska studier över Uppsala.
Särtryck ur Geographica nr 15.
Uppsala 1944

Aktiebolaget Uppsala Valskvarn med dotter~~bolag~~-
företag 25 år. Uppsala 1939.